

M. B. ter Borg en L. Leertouwer (red.)

HET NEOREALISME IN DE POLITIEK

theologisch beschouwd

M.B. ter BORG
Bentveldsweg 102
2111 ED AERDENHOUT
Tel. 023 - 24 57 93

Ten Have / Baarn

© 1987 Uitgeverij Ten Have bv, Baarn

Omslag typografie: Hans Gordijn

Verspreiding in België: Uitgeverij Westland nv, Schoten

ISBN 90 259 4336 5

Behoudens uitzondering door de Wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, c.q. de uitgeefster van deze uitgave, door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgeefster is met uitsluiting van verschuldigde vergoedingen van lid 2, Auteurswet 1912 en in artikel 16b Auteurswet 1912, op te treden.

gerechtigd door derden
s bedoeld in artikel 17
uni 1974 (Stb. 351) ex
rtoe in en buiten rechte

Inhoud

TER INLEIDING 7

M. B. ter Borg en L. Leertouwer
DE THEOLOGIE VAN HET NEOREALISME 9

C. I. Dales
DE HARDE CIJFERS EN HUN WAARDEN 21

H. M. Vos
HET NEOREALISME ALS MORELE WAARDE 35

M. J. Mulder
KONING SALOMO ALS POLITIEK REALIST 50

Joke Spaans
POLITIEK REALISME IN REFORMATIETIJD 62

P. Sj. van Koningsveld
DE ISLAM IN NEDERLAND: NO NONSENSE 75

C. A. J. van Ouwerkerk
HET GELOOF IN EEN RECHTVAARDIGE WERELD: IDEAAAL EN MO-
TIEF 96

H. de Vries
WESTERSE RATIONALITEIT EN CYNISME 109

M. B. ter Borg
NEOREALISME ALS CHRISTELIJKE ERFENIS 128

PERSONALIA 140

De theologie van het neorealisme

Theologische beschouwingen

M.B. ter Borg en L. Leertouwer

De modernisering van de theologie

1. Het moderniseringsproces

Onze maatschappij verandert steeds sneller. Deze verandering gaat in een bepaalde richting, die we modernisering noemen. Dat wil zeggen dat de maatschappij steeds gedifferentieerder wordt, en dus de onderdelen ervan steeds specialistischer. Oude taken worden opgedeeld in diverse specialismen, en er komen steeds nieuwe taken bij. Voor elk oud beroep dat verdwijnt lijken er tien nieuwe in de plaats te komen.

Deze specialisatie vindt wereldwijd plaats. Niet alleen binnen één bepaalde plek, bijvoorbeeld een ziekenhuis, zien we een voortdurende specialisatie en differentiatie optreden, maar ook tussen de landen en continenten. Bepaalde onderdelen van televisies worden bijvoorbeeld alleen in Japan gemaakt, bepaalde software alleen in Amerika. Dit vereist een geweldige toename van de communicatie en de mobiliteit. Nederlandse weg- en waterbouwers baggeren in de Arabische Golf en Turkse gastarbeiders werken in Nederland. Er wordt steeds meer gereisd en we raken dankzij verbindingssatellieten steeds beter op de hoogte van wat er aan het andere eind van de wereld gebeurt. De wereld wordt een elektronisch dorp.

Dit proces van modernisering heeft vele andere kenmerken, die we hier buiten beschouwing laten. Het proces heeft een eigen dynamiek. Het is niet zonder meer beheersbaar, het kan niet naar willekeur versneld of vertraagd worden. We zijn er tot op grote hoogte aan overgeleverd. Dit betekent niet, dat het een ongewild proces is. Het wordt gewild, en met name door de elites in de Westerse landen en Japan, die in het moderniseringsproces voorop lopen, want voor hen levert het grote voordelen op, met name rijkdom en macht.

Het heeft echter ook voor hen zijn nadelen. De problemen van

integratie worden steeds groter. Het blijkt steeds moeilijker om alle onderdelen van het wereldwijde systeem althans zodanig op elkaar af te stemmen, dat het systeem in stand blijft. Bovendien wordt de moderne mondiale maatschappij steeds kwetsbaarder. Daardoor is bijvoorbeeld één enkele terrorist in staat de communicatienetwerken ernstig te verstoren.

2. Het moderniseringsproces en het wereldbeeld

Deze modernisering is ten dele mogelijk geworden dankzij het Westerse wereldbeeld, en het heeft op zijn beurt grote gevolgen voor dit wereldbeeld.

1. De integratie, die de tegenhanger is van de wereldwijde specialisatie, vereist dat iedereen op de wereld dezelfde taal spreekt en op dezelfde wijze denkt. Engels werd de belangrijkste voertaal, en *rationaliteit*, zoals die gestalte heeft gekregen in de wiskunde en de natuurwetenschap werd de belangrijkste denkwijze.

2. De integratie van de mensen, die het werk moeten doen, vereist een grote mate van *tolerantie*. We mogen de godsdienst van onze handelspartners nog wel barbaars vinden, maar we kunnen ons niet meer permitteren, dit te zeggen, of het zelfs maar aan onszelf te bekennen. We hebben onze partners nu eenmaal nodig op straffe van onze eigen ondergang.

3. De kwetsbaarheid van het geheel vereist een attitude, die primair op het oplossen van problemen is gericht. Deze houding wordt ook wel *realisme* of *realiteitszin* genoemd.

Deze drie hangen nauw samen. Daardoor zijn er overlappingen, in het gebruik van de begrippen. Soms wordt iets rationaliteit genoemd, wat misschien even goed of beter realisme genoemd zou kunnen worden. De lezer zal hiervan in deze bundel voorbeelden aantreffen.

Realisme, rationaliteit en tolerantie op levensbeschouwelijk gebied gaan meer en meer ons wereldbeeld bepalen. Deze verschuiving in het wereldbeeld gaat ten koste van o.a. de traditionele religie en ethiek. Deze komen meer en meer op de tweede plaats. Ze lijken pas aan bod te komen als er ruimte voor is. Door de *modernisering* *verwetenschappelijkt* het wereldbeeld. Hiermee is niet gezegd, dat dit proces overal op dezelfde manier gaat. Het hoeft zelfs niet gepaard te gaan met ontkerkelijking.

3. Modernisering en de wetenschap

Wanneer we stellen dat het wereldbeeld verwetenschappelijkt, dan moeten we daarbij niet vergeten, dat de wetenschap zelf ook aanzienlijk verandert door het moderniseringsproces.

Aanvankelijk werd de wetenschap voornamelijk bedreven ter meerdere eer en glorie van God en vervolgens om zichzelf wille. Tot aan de tweede wereldoorlog was dit laatste de dominante trend. Fysici als Einstein en Lorenz bedreven de wetenschap zelfs nog op deze wijze, en dachten aanvankelijk eenvoudigweg niet aan toepassingen. De wetenschap werd beoefend als discipline. Na de tweede wereldoorlog is dit zeer snel veranderd. Door de verwetenschappelijking van de samenleving werd de wetenschap produktiekracht nummer één. De specialisering nam een enorme vlucht. Door de probleemoplossende attitude ontstonden bovendien steeds meer interdisciplinaire 'kundes'.

Een wetenschap, die een deel van de werkelijkheid om zichzelf wille bestudeert, kan het zich permitteren zich te beperken tot een duidelijk omschreven objekt, dat bestudeerd wordt volgens nauwkeurig omschreven regels. Een wetenschap, die wordt ingezet voor het oplossen van praktische problemen kan dat natuurlijk in veel mindere mate. Het oudste voorbeeld van een 'kunde' is de geneeskunde. Hier werden elementen uit allerlei disciplines bijeen gegaard om gezondheidsproblemen op te lossen. Biologie, natuurkunde, scheikunde, psychologie, statistiek nu werden samengenomen om de problemen op te lossen.

Tegenwoordig schieten de kundes als paddestoelen uit de grond. Allereerst natuurlijk aan de nog steeds in belang toenemende technische hogescholen, maar daarnaast ook aan de universiteiten. Bestuurskunde en bedrijfskunde zijn daarvan recente voorbeelden. En ook de vroegere wetenschappen krijgen, althans in hun afstudeerspecialisaties, steeds meer het karakter van een kunde. We zien dat steeds meer gestimuleerd wordt, dat men zijn bijvakken zodanig kiest – vaak aan een andere faculteit – dat men een zekere probleem-oplossende capaciteit verwerft. De studenten vragen hier ook om, want zonder een dergelijke probleemoplossende capaciteit is er voor hen op de arbeidsmarkt geen plaats.

4. Theologie als discipline en als kunde

Theologie is van oudsher een wetenschap met een duidelijk, of

althans een vast object: God, en een welomschreven methode: de interpretatie van teksten.

Geleidelijk echter, voltrokken zich ook in de theologie veranderingen. Deze liepen parallel met de veranderingen, die zich in de maatschappij voltrokken.

Zo was daar om te beginnen de pluralisering, die zich eerst voltrok binnen de christelijke kerk, die erdoor uiteen viel. Dan was er, als konsekwentie hiervan, de scheiding tussen kerk en staat. Als gevolg hiervan werd de theologie-opleiding aan Rijks- en gemeentelijke universiteiten levensbeschouwelijk neutraal. De opleiding voor het verkondigen van het ware geloof werd losgekoppeld van de wetenschappelijke opleiding. Verder was er de toenemende belangstelling voor de uitheemse godsdiensten. Dit was een uitvloeisel van één van de eerste kenmerken van de schaalvergroting van het moderniseringsproces: de kolonialisering. Ten slotte was er de erkenning dat godsdienst ook een maatschappelijke en psychische kant heeft: de menswetenschappen werden binnen de Faculteit van Godgeleerdheid gehaald.

Zo werd theologie langzamerhand van een discipline een interdisciplinaire kunde. Haar object verschoof van de studie van God naar de bestudering van menselijke activiteiten in heden of verleden: het vormgeven door mensen van hun uiteindelijke zingeving.

Deze evolutie had voor de theologie verstrekkende gevolgen, die nu pas in volle omvang duidelijk worden. Wat was dat voor theologie, die van kerk en God in principe was losgemaakt?

Ze vertoonde tegelijkertijd vier aspecten:

1. Om te beginnen was ze een propedeuse voor dominees. Voor hen, die hun roeping in het kerkelijk ambt zien levert de theologie, zoals deze aan een staatsfaculteit als de Leidse wordt beoefend nog altijd een grote hoeveelheid voorkennis, zonder welke het uitoefenen van hun beroep niet mogelijk is.
2. Daarnaast levert de theologie voor sommigen een wetenschappelijke variant van het *l'art pour l'art*, het weten om het weten. Men kan hierop neerzien en het beschouwen als steriele veelweterij, men kan het met even veel recht beschouwen als de hoogste bestemming van de mens.
3. Veel minder duidelijk is, ook voor theologen zelf, dat de theologie op weg is zich te ontwikkelen tot een wetenschap, waarin reflectie plaats vindt op de waarden, normen en zingevingen van de maatschappij. Vanouds was dit het terrein van de wijsbe-

geerte. De theologie, als interdisciplinaire kunde heeft echter op de wijsbegeerte voor, dat ze in staat is hetzelfde probleem vanuit verschillende invalshoeken, wijsgerig, historisch en menswetenschappelijk, te benaderen. Dit is het punt, waar theologie zijn gelijke niet heeft, nu de sociale wetenschappen steeds meer opgaan in bestuurs- en bedrijfskunde, terwijl de letteren, althans wat dit aspekt betreft, disciplinair blijven.

4. Ten slotte is er in de theologie een grote hoeveelheid kennis aanwezig met een sterk probleem-oplossend vermogen. Dit geldt op dit moment vooral de ethische en levensbeschouwelijke vragen die verbonden zijn aan de snelle ontwikkeling van de technologie op allerlei gebied, als de problemen, van religieuze aard, die zich voordoen bij en rond de etnische minderheden in ons land.

Deze vier aspekten hebben alle hun waarde en hun bestaansrecht. De laatste twee aspekten echter zijn tot nu toe het minst ontwikkeld. Aan de Leidse faculteit der godgeleerdheid heeft men recentelijk besloten aan deze twee aspekten meer aandacht te besteden. Er is daartoe een Vrije Studierichting ingesteld, waarin deze laatst genoemde aspecten prioriteit hebben. In dit boek wordt een proeve gegeven van de manier, waarop deze prioriteit uitgewerkt zou kunnen worden.

5. Theologie van het realisme

In paragraaf 2 hebben we 3 kenmerken van het proces van modernisering gezien die in toenemende mate ons wereldbeeld gaan bepalen: rationaliteit, tolerantie en realisme. Door deze kenmerken van het westerse wereldbeeld zullen religie en ethiek steeds meer verdrongen worden, zo is de vrees van velen.

Op zichzelf is dat vervelend voor mensen die veel moeite en emoties hebben geïnvesteerd in religie en ethiek, en voor wie de zin des levens met die nieuwe houdingen in het geding is. Zij zullen de moderne, steeds dominantere levenshouding negatief kwalificeren, en bijvoorbeeld van 'nihilisme' spreken. Hun ontgoocheling is niets nieuws. Het is een bijverschijnsel van het moderniseringsproces en van sociale veranderingen überhaupt. Als zodanig kan het een voorwerp zijn van cultuur-sociologische en -psychologische studies. Het kan geen aanleiding zijn om bepaalde aspecten van de theologie te activeren.

Er zijn echter twee goede redenen om dit wel te doen.

In de eerste plaats gaat het om de *reflectie*, die een uitvloeisel is van het Westerse realisme. We hebben gesteld dat het realisme een *conditio sine qua non* is in de moderne samenleving. Zonder zo goed mogelijk te weten wat er aan de hand is, valt het laatste restje beheersbaarheid van de moderne samenleving weg. Het ligt voor de hand dat een dergelijk realisme ook op het gebied van de zingeving moet gelden. Daar wordt wel tegenin gebracht, dat zingeving, in een verwetenschappelijkte en gerationaliseerde maatschappij van ondergeschikt belang is. Dat dit een onjuist argument is, zullen we zo dadelijk trachten aan te tonen. Eerst willen we erover opmerken, dat realisme niet alleen een levensbelang is voor de moderne maatschappij, maar dat het er ook een ideaal van is dat is opgekomen met de modernisering. Het weten en durven weten wat er aan de hand is, is een ideaal dat sinds de Verlichting bestaat. Dit ideaal werd in de Verlichting aanvankelijk in stelling gebracht tegen de religie en de theologie, die zich van de werkelijkheid zouden afkeren, en er valse verdichtfels voor in de plaats zouden stellen. Geleidelijk aan is het realisme een cultuurkenmerk geworden, waaraan de westerling zijn identiteit ontleent, en waarop zelfs zijn onderscheid tussen beschaafd en onbeschaafd dikwijls gebaseerd is. Dat het een voorwaarde is voor het succes van de westerse samenleving, zullen we verder niet trachten aan te tonen.

Inmiddels is het ideaal overal doorgedrongen van de psychoanalyse tot de ruimtevaart en van de realistische roman tot – *mirabile dictu* – de theologie. Realisme, vaak ook bewustwording genoemd, is een tovermiddel geworden. Het heeft sterk therapeutische trekken gekregen. Van milieuvervuiling tot psychische problemen, van politiek onrecht tot consumentengedrag is bewustwording het middel, waarvan het heil verwacht wordt. Van Marx tot Freud en van Baghwan tot Popper is bewustwording, d.w.z. realisme, een onbevooroordeelde houding t.a.v. de werkelijke stand van zaken, het parool.

Op grond van dit ideaal dient een radicale verandering in de zingeving zelf ook op realistische, dus wetenschappelijke wijze, bestudeerd te worden. Men mag zich nu niet ineens afschermen tegen de bewustwording van een dergelijk ingrijpend proces.

De tweede reden om het te doen ligt in het *probleemoplossend vermogen*. Hier komen we op de relevantie van de hierboven bepleite reflectie. Een goede wetenschappelijke studie van de snelle veranderingen in de zingevingssystemen is niet alleen zinvol, omdat het beantwoordt aan een belangrijk Westers ideaal, zij heeft

ook nog nut, omdat de verandering met vele problemen gepaard gaat. We zullen een paar problemen aanstippen.

Ten aanzien van het *realisme* doet zich het probleem voor, dat het niet totaal en niet zuiver is. Men is ten aanzien van sommige problemen helemaal niet realistisch. Er zijn levensbedreigingen, waarvoor men de ogen sluit, die men niet in de beschouwingen en berekeningen betreft. Milieuvervuiling en bewapening zijn de bekendste voorbeelden. Iedereen weet hoe dat komt: er zijn belangen mee gemoeid, die voldoende macht weten uit te oefenen, om te voorkomen dat hier een realistische kijk ontstaat. Een dergelijk inzicht is al oud, en het heeft ons niet veel verder gebracht. Er moet gezocht worden naar diepere verklaringen. Het bekende dictum: 'je kunt alle mensen enige tijd voor de gek houden, en sommige mensen altijd, maar niet alle mensen altijd', wordt op deze punten ontkracht. De theologie lijkt de wetenschap bij uitstek, die hier iets zinnigs kan zeggen. Welke wetenschap heeft meer kennis in huis over de manier waarop mensen in eenzijdige wereldoriëntaties gevangen gehouden kunnen worden? Als we de eenzijdigheid van het *realisme* zo bezien, dan krijgen we de indruk dat het goeddeels eerder een geloof, een mythe is, dan een onbevangen waarneming van de realiteit.

Ten aanzien van de *rationaliteit*. Deze is een probleem. Zijn we over-gerationaliseerd? Zijn we op sommige punten juist helemaal niet rationeel? Waar moeten we wel, en waar niet rationeel zijn? Het gaat hier om problemen, die door de filosofie ook worden bestudeerd. Binnen de theologie kunnen ze echter vanuit verschillende disciplines tegelijk onder de loep genomen worden. Daar kan men de sociologische en de historische dimensies van de rationaliteit bestuderen.

Ten aanzien van de *tolerantie*. Net als *realisme* lijkt tolerantie vaak een mythe te zijn. Het is bekend, dat tolerantie ten aanzien van bijvoorbeeld etnische minderheden ook in Nederland, ook daar, waar het beleid gemaakt wordt, minder groot is dan zij volgens de theorie zou moeten zijn. Ook hier gaan ethische en empirische vraagstukken hand in hand. Men kan zich afvragen wat tolerantie is, of ze grenzen heeft en waar die liggen. Men kan ook onderzoeken onder welke omstandigheden, ten aanzien van welke aspecten, tolerantie toe of afneemt. Tenslotte kan men de tolerantie bewuster, realistischer maken, door ten aanzien van de godsdienst van etnische minderheden grondiger informatie te verschaffen.

6. Het neorealisme in de politiek

Sinds enige tijd heerst in de Nederlandse politiek, wat wel genoemd wordt *neorealisme*. Het wordt ook wel aangegeven met de term *no-nonsense*. Wat hier gebeurd is, is dat het realisme, dat een noodzakelijk bijverschijnsel is van de modernisering, tot ideaal of een ideologie is gemaakt. Het gaat hier dus om de versterking van een aspekt van een wereldoriëntatie, die er toch al was. Het dient als een rechtvaardigingsgrond van een sociaal-economische politiek, die op een aantal punten de pretentie heeft een breuk te zijn met de politiek van de twee voorafgaande decennia. In het korte-termijndenken van de alledaagse politiek en in het bijzonder in verkiezingstijd wordt zo'n pretentie gemakkelijk tot een stereotype en dit gebeurt des te vanzelfsprekender, naarmate politieke tegenstanders elkaar trachten te overtreffen in neorealisme. Zo'n situatie lijkt zich nu in Nederland voor te doen: de kleine ketterse partijen, die het alom aanvaarde neorealisme als een treurige variant op een oud liedje voorstelden, hebben van de kiezer in 1986 de kous op de kop gekregen.

Toen tijdens de eerste oliecrisis de ministerpresident, Den Uyl, een televisieprek hield met de strekking 'het wordt nooit meer zoals het geweest is', reageerde het auditorium met de typische gelatenheid, die het kerkvolk in vroegere periodes had geleerd aan de dag te leggen tegenover de theologie van hel en verdoemenis. Achteraf is niettemin duidelijk geworden, dat het oordeel van Den Uyl ook op feitelijke standen van zaken steunde en niet alleen op ideologie. Nu de ideologie van het neorealisme weer een breuk met het verleden aankondigt, is de instemming opnieuw nagenoeg algemeen. Als seculiere vorm van geloof heeft het neorealisme zijn eigen geloofsbelijdenis en wellicht ook zijn eigen rituelen, maar een liedboek heeft het nog niet voortgebracht. Anderhalve eeuw geleden, toen de officiële religie optrad als draagster van voor een heel volk geldige normen en waarden, werd het primaat van de economie nog uitgedragen via het kerkelijk gezangenboek. Toen immers zong het hervormde kerkvolk:

'Stedelingen, looft den Heer!

Hij gaf ons de vrede weer.

Nering voor de winkelier,

voor de koopman druk vertier.'

Een lied als dit maakt duidelijk, waarom de orthodoxe dissidenten hun grieven tegen de volkskerk onder het reglement van ko-

ning-koopman Willem I vooral ook toespitsten op de 'gezangen-kwestie'. Toen verschool zich achter de kerkelijke strijd met zijn religieuze en theologische symbolen een maatschappelijk conflict. Nu de positie van de kerken een marginale is geworden, is er reden om te vragen, of zich niet het omgekeerde voordoet: een politieke en maatschappelijke conflictsituatie staat op de voorgrond, maar daarachter verbergen zich attitudes en waardenoriëntaties, die de kracht hebben van een – zij het vaak geseculariseerde – religieuze overtuiging.

In deze bundel is het de auteurs erom te doen, achter de schermen van het neorealisme te kijken en na te gaan, welke achterliggende waarden daarbij in het geding zijn. Het gaat dus, om met mevrouw Dales in haar openingsartikel te spreken, om 'een elementaire exercitie in de zozeer noodzakelijke en nog maar weinig beoefende analyse van politiek beleid in termen van de daarachterliggende waarden'. De oud-staatssecretaris van sociale zaken en werkgelegenheid en nog steeds actieve politica is gevraagd deze bundel te openen, omdat de noodzakelijke analyse niet kan worden gestart vanuit aan de schrijftafel ontworpen abstracties, maar haar uitgangspunt moet nemen in de concrete beslissingen. In haar bijdrage laat Mevrouw Dales vanuit haar ideologische optiek zien, welke waarden in het geding zijn bij één van de meest in het oog springende kenmerken van het neorealisme: het beroep op de harde cijfers.

Het blijkt, dat cijfers wel degelijk kunnen liegen, zodra de relatie tussen politiek handelen en achterliggende ethische waarden niet meer scherp in het oog wordt gehouden, dan wel als in die relatie stilzwijgende verschuivingen optreden. Dat roept de vraag op naar de morele waarde van een tot norm verheven neorealisme. Die vraag wordt behandeld in de beschouwing van de ethicus *H.M. Vos*. Door waarden op te vatten als succesvolle conventies tracht hij ruimte te scheppen voor een relativerende benadering van het neorealisme en formuleert hij een zestal vragen, aan de hand waarvan het ethisch gehalte van het neorealisme kan worden gemeten. De volgende twee artikelen, van de hand van de oud-testamenticus *M.J. Mulder* en van de kerkhistorica Mevrouw *J. Spaans*, behandelen twee historische gevallen van politiek realisme. Als het juist is, wat wij hierboven stelden, namelijk dat het realisme is bevorderd door het moderniseringsproces sinds de Verlichting, gaat het natuurlijk niet aan, een vorst uit het oude Israël en de zestiende-eeuwse stadsaalmoezeniers van Haarlem zonder meer als voorlo-

pers van de hedendaagse neorealisten af te schilderen. Daar staat echter tegenover, dat de vermenging van staatkundige rationaliteit met in religieuze termen geformuleerde waarden een lange geschiedenis kent en ook, dat economische veranderingen van oudsher sterke invloed hebben op de wijze, waarop waarden geformuleerd en in praktijk gebracht worden. Juist omdat het neorealisme van vandaag door velen eenvoudig als een politieke truc wordt gezien, die aan ordinaire belangenpolitiek een deugdzaam uiterlijk moet verschaffen, zijn deze twee voorbeelden van politiek realisme onder geheel andere historische omstandigheden verhelderend.

De islamoloog *Van Koningsveld* voert de lezer terug naar het heden, door de uitwerking van het neorealisme in het beleid ten aanzien van een belangrijke religieuze minderheid in kaart te brengen. Twee versies van dat beleid – een *statische*, uitgedrukt in de verkiezingsleuze 'Integratie met behoud van eigen identiteit' en een meer *dynamische*, zoals neergelegd in de Minderhedennota van 1983 – worden op hun realistisch gehalte onderzocht. De auteur bepleit een dynamisch beleid en laat zien, waar een dergelijke realistische aanpak in botsing komt met een neorealistische ideologie, die voor nieuwe Nederlanders in een achterstandssituatie verrassende effecten meebrengt.

In de laatste drie artikelen van deze bundel wordt opnieuw gevraagd naar de achtergronden van wat zich in het neorealisme aandient als een nieuwe wending in het moderniseringsproces van de westerse samenleving. Met de term 'modernisering' wordt immers een ontwikkeling aangeduid, die buitengewoon complex is. Het proces zelf moge zich met een zekere onvermijdelijkheid voltrekken in één richting, dat wil nog niet zeggen, dat het op uiteenlopende terreinen van de cultuur in hetzelfde tempo en met dezelfde effecten zou optreden. Het zou bovendien van een eenzijdig determinisme getuigen, om het moderniseringsproces als een autonome grootheid op te vatten, die bestaan kan zonder de bewuste aanvaarding van individuen.

Waarop berust die acceptatie? De godsdienstpsycholoog *Van Ouwkerk* gaat in zijn bijdrage op deze vraag in; zijn onderzoek bevestigt het vermoeden, dat het proces gedragen wordt door een vorm van geloof. Het gaat hier om een diepere laag in het bewustzijn van mensen dan dat van de ethische overtuiging – tussen die twee lagen kan zelfs sterke discontinuïteit bestaan. Het geloof in kwestie – door Melvin J. Lerner 'the belief in a just world' ge-

noemd – beantwoordt aan de blijkbaar onuitroeibare behoefte om te geloven, dat de wereld geen chaos is. Deze desnoods tegen beter weten in volgehouden overtuiging ligt ten grondslag aan alle bekende vormen van religie, maar blijkt zich ook daar te handhaven, waar mythe en dogma hun gezag hebben verloren. In zijn seculiere uitingsvorm komt het neer op de stelling 'ieder krijgt wat hij verdient'. Het kost weinig moeite om je voor te stellen, wat de vruchten van zo'n geloof kunnen zijn als beleid moet worden gemaakt met betrekking tot de verdeling van een schaarser wordende welvaart.

De Vries stelt aan het neorealisme de wijsgerige vraag, hoeveel waarheid het eigenlijk bevat. Daarmee doet hij een stap terug achter het moralisme, dat de discussie zo gemakkelijk in zijn greep krijgt en dat ons wetenschappelijk niet veel verder brengt dan min of meer gefundeerde afkeer of bijval. Habermas' theorie van het communicatieve handelen tracht dit ambivalente moralisme te boven te komen en om die reden gaat de auteur vooral op deze theorie in. De kritiek op Habermas brengt *De Vries* tot een pleidooi voor een neorealisme, dat noch naïef triomfantelijk, noch boosaardig-cynisch is, maar sceptisch: 'het weet het boze als een onontkoombaar deel van zichzelf'.

M.B. ter Borg tenslotte stelt vanuit de godsdienstsociologie nog één keer de vraag aan de orde, in hoeverre het neorealisme werkelijk als een nieuw verschijnsel en dus als een breuk met het verleden kan worden beschouwd. Zijn antwoord is ontkennend: op het niveau van de ideologische verschillen en bij de discussie over de vraag, welke prioriteit de grondwaarden van onze samenleving ten opzichte van elkaar toekomt, treden verschuivingen op, maar op het niveau van de grondwaarden zelf verandert er weinig. Voor zover het neorealisme dan ook op die grondwaarden teruggaat, moet het – ten goede en ten kwade – als een christelijke erfenis worden gezien.

De lectuur van dit boek zal de lezer tot de conclusie brengen, dat van een afgeronde visie bij de verschillende auteurs nauwelijks sprake is, laat staan, dat een gemeenschappelijk standpunt naar voren zou komen. Een andere gevolgtrekking zou ook niet in overeenstemming zijn met de bedoeling van de schrijvers. Zij zijn nog maar net begonnen met de heroriëntatie van de theologie; wat zij te bieden hebben zijn 'krullen uit hun werkplaats', meer voorlopig niet.

Van een nieuwe 'Leidse School', zoals die in de negentiende eeuw vorm kreeg, is dan ook niets te bespeuren. Of het moest zijn dat de schrijvers zich bij al hun verschillen verplicht voelen aan een grondregel, die sinds eeuwen aan Nederland's oudste universiteit wordt gerespecteerd: het zoeken van de feiten met een minimum aan concessies jegens de eigen levensovertuiging.

Velen leggen zich bij voorbaat neer bij de opvatting, dat die grondregel juist in de theologie niet van toepassing zou zijn. Naar onze overtuiging prijst de theologie zich met die opvatting uit de intellectuele markt. Haar eventuele bijdrage aan de zingevingproblematiek van onze tijd zou dan hoogstens een vermaning vanaf de zijlijn kunnen inhouden. De in dit boek verzamelde bijdragen willen daarentegen getuigenis afleggen van de overtuiging, dat voor theologisch onderzoek hetzelfde geldt als voor welk ander wetenschappelijk onderzoek ook: Bevlogenheid is noch een alibi, noch een remedie voor gebrek aan inzicht.